

בית המקדש שנחרב ועדיין מתקיים¹

דליה מרקס

שבעים לספירה, החלה בעם ישראל התארגנות (מודעת או בלתי-מודעת) לימים שלאחר חורבנו. הפרושים הוציאו אל מחוץ לבית המקדש פרקטיקות דתיות שהיו מיוחדות לו, לדוגמה אכילת חולין בטוהרה. הם עשו כך מתוך החשיבות הרבה שייחסו לבית המקדש אבל תוצאת הדבר הייתה ההבנה שחיים יהודיים משמעותיים אפשריים גם בלעדיו. במקביל, סיפור יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים ערב החורבן והקמת המרכז הרוחני ביבנה היה לאתוס מכוון. יבנה סימלה לאורך הדורות את הולדתה של היהדות הרבנית, והייתה מרכז חלופי לא רק מבחינת המקום אלא גם מבחינת אופיו, מנהיגותו ותכני העבודה הדתית שבו. בן זכאי תיקן תשע תקנות הנמנות על הקטגוריה של "זכר לחורבן" (או "זכר לירושלים"), ובכך הנציח את המקדש ושימר את חשיבותו, ובה בשעה שאב מסמכותו והאציל תוקף למנהיגות היהודית שאחרי החורבן.

את עקרון החיים שלאחר החורבן ניסח רבי יהושע, מתלמידיו של בן זכאי. הוא פנה לפרושים שרבו בישראל לאחר חורבן המקדש. וכאן הכוונה לאנשים שנהגו מאז החורבן מנהגי אבלות קבועים, כהימנעות מבשר ומיין. בשיחה אתם הביא רבי יהושע בעדינות את שיטתם לידי אבסורד, באומרו: "אם כן, לחם לא נאכל, שממנו היו מביאין שתי הלחם. ולחם הפנים מים לא נשתה, שמהן היו מנסכין מים בחג [הסוכות]. תאנים וענבים לא נאכל, שמהן מביאין בכורים בעצרת!" (תוספתא סוטה, טו, ה). במילים אחרות, אי אפשר להמשיך את החיים במצב של הימנעות מהם. ואכן, הפרושים שתקו ולא ידעו מה לענות לו. עתה הציע רבי יהושע במקום האבלות המוחלטת את דרך האמצע: "להתאבל יותר מדאי אי אפשר ושלא להתאבל כלל אי אפשר" (שם, יב). הוא המליץ להמשיך באורח החיים הרגיל, ובמקביל להנכיח את זכר המקדש. לדוגמה, אדם יכול לטפח את ביתו ולצבוע אותו אבל עליו להשאיר אזור קטן לא צבוע זכר לחורבן, כך גם לגבי סעודות חגיגיות ותכשיטי נשים. המקדש ממשיך להיות נוכח בחיי היומיום גם בהעדרו, באופן שאינו מפר את חיי השגרה. ההמשכיות היהודית נשמרת לא רק מתוך דאגה להישרדות אלא גם מתוך תשומת לב לנועם וליופי.

שלושה בתים במקום הבית שחורב

חז"ל מנו תחליפים אחדים שימלאו את מקומו של המקדש, שהיה מוקד פולחני, רוחני, כלכלי וחברתי ראשון במעלה. בין התחליפים

ופאים מדווחים שאנשים שאיבדו חלק מגופם חווים לעתים כאבים עזים באותו איבר, שאינו עוד חלק מגופם, אלה נקראים "כאבי פנטום". עם ישראל, חש את העדרו של בית המקדש בירושלים אף-על-פי, שהוא חרב לפני כמעט אלפיים שנה, ולמעשה רוב ימיו של עם ישראל התנהלו ללא בית המקדש. כאן האיבר האבוד אינו גפה אלא מה שהיה הלב הפועם. כיצד יכול עם לשרוד בהעדר מה שפעם מרכז הווייתו? העובדה הבלתי מובנת מאליה היא, שכך אכן היה במקרה של העם היהודי, ששרד ואף שגשג בהעדר מקדשו.

אני מודעת לכך שמצבי כיהודייה ילידת ירושלים החיה בבירתה של מדינת ישראל הריבונית, הוא יוצא דופן בתולדות עמנו. לאורך הדורות הייתה ירושלים בעבור בני העם היהודי משאת נפש נכספת. הם הזכירו אותה בתפילותיהם ובתחינותיהם, היא עיצבה את השפה הפנימית שלהם ואת תקוות הגאולה שלהם אבל לא הייתה חלק פיזי מחייהם. דורות על דורות של מתפללים ביקשו לחזות בה ובבנייה, ולא זכו לכך. הכיסופים לבית המקדש, מקומו ופולחנו נתפשו כחלק אינהרנטי לכיסופים לירושלים ולשיבת ציון:

כשם שהטיבור הזה נתון באמצע האיש, כך ארץ ישראל טיבורה של עולם. [...] ארץ ישראל יושבת באמצעיותו של עולם, וירושלים באמצע ארץ ישראל, ובית המקדש באמצע ירושלים, וההיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע ההיכל, והאבן שתייה לפני ההיכל, שממנה הושתת העולם. (תחומא בובר, 1)

לפי מדרש זה העולם הוא גוף, שארץ ישראל היא טבורו. במרכזה, ירושלים ובית המקדש, שנתפש כמרכזו המהותי של גופו של עולם. המדרש מתאר מערכת מעגלים חופפים ההולכים ומצטמצמים, עד שמגיעים לאבן השתייה בלב ההיכל, ציר העולם (axis mundi), המקום שממנו לפי המסורת הושתת העולם. הדבר מבטא את החשיבות הקוסמית, הלאומית והטקסית של המקדש.

בשורות הבאות אבקש לעמוד על חשיבותו של בית המקדש במורשת היהודית וכמרכז הפולחן היהודי, דווקא לאחר חורבנו.

לאחר חורבן בית המקדש השני

עוד לפני חורבן בית המקדש השני בשנת

1 הדברים לקוחים מתוך המאמר: "נוכח בהעדרו: מקומו של בית המקדש לאחר חורבנו", למאמר המלא (בעברית ובאנגלית) ראו: <https://tinyurl.com/Iyyunim>

כביטוי של הפגנת כעסו של האל כלפי הבניין ולא כלפי העם עצמו (למשל איכ"ר ד, טו). ועל כן, בהחרבת המקדש יש אף משום מעשה של חסד של האל כלפי העם.

תחליפים למקדש: לשעת צרה או לדורות

האם מטרתם של חז"ל הייתה לתחזק את הקיום היהודי עד שתכשר השעה להקים בית מקדש שלישי, או שמא הם חוו את מציאות חייהם שלאחר החורבן כמציאות של קבע, שמצריכה השתתת היהדות על יסודות אחרים המייתרים את קיום המקדש? התשובה לשאלה זו תלויה, כמובן, בדעות ובאמונות של המשיבים והמשיבות עליה. לדידי, נוכחותו הנעדרת של בית המקדש בחיים היהודיים תמשיך לבוא לידי ביטוי הן במציאת תחליפים ראויים ובני קיימא לעבודתו והן בייצוגו של המקדש ובהנכחתו, זכרונו, כמייצג תקופה חשובה בחיים היהודיים, תקופה שאיננה עוד.

פתחתי את הדברים בהשוואת המצוקה על העדרו הנוכח מאד של בית המקדש בחיי העם ברוב תקופותיו לכאבי פנטום של אדם שאיבד איבר. אסיים באזכור מרפא שהוצע לסובלים מכאבי פנטום, והוא טיפול באמצעות מראה (mirror cure). לפי שיטה זו, מסייעים לסובל מכאבים איומים אלה, שמשככי כאבים אינם מסייעים להם בדרך כלל, בהצבת מראה מול האיבר החסר. באמצעות טיפול באיבר הבריא המשתקף בה, מקלים על כאבי האיבר הנעדר.³ ניתן להשוות את הדבר להתמודדות ולמרפא שהוצע לאורך הדורות להעדרו של בית המקדש בחיי העם. במקום בית המקדש עצמו, נוצרו השתקפויות מגוונות שלו בחיים היהודיים של הציבור ושל היחיד. בעיני אחדים אלה משמשים כפתרון ביניים עד שייבנה בית המקדש מחדש ובעיני אחרים, הם נותנים לו ייצוג של כבוד במציאות שכבר אינה יכולה להכיל בית מקדש בפועל.

אכן, באופן פרדוכסלי, השפעתו של בית המקדש גדלה דווקא אחרי חורבנו, והוא נוכח בנפקדותו במארגי החיים היהודיים. אם בעבר חוו אותו אלה שעלו אליו לרגל, הרי שאחרי חורבנו נזכה לבקר בו שוב ושוב באופן סמלי: נבוא בשעריו של המקדש בעומדנו בתפילה, בלומדנו את מכמני תורתם של חכמינו, ובציון את אירועי השנה ואת מעברי החיים.

הרבה דליה מרקס, פרופ' לליטורגיה ומדרש, מחזיקת הקתדרה ע"ש הרב אהרון ד' פנקין, היברו יוניון קולג', ירושלים

שהציעו חז"ל לעבודת המקדש נוכל למנות את קיונם של שלושה בתים: **בית הכנסת** המייצג את עולם התפילה והקהילה, **בית המדרש** המייצג את עולם הלימוד והדעת ו**בית המשפחה** המייצג את היחסים היסודיים בחיי אדם.

על **התפילה** נאמר שהיא "עבודה שבלב" (בבלי תענית ב, ע"א), כלומר הפולחן שמתקיים בתודעת האדם ולא בהקרבת הקורבנות; על ה**לימוד** נאמר במשנה שהוא בדרגה אחת, בין שאר העניינים שאין להם שיעור, והקשורים בעבודת המקדש, כמו הביכורים והראיון (פאה א, א). בגמרא באה ברייתא המייצגת גישה קיצונית יותר, שלפיה תלמוד תורה ניצב כנגד כל הדברים "שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא" (בבלי שבת קכז, ע"א). ועל חשיבות חיי **הבית והמשפחה** נאמר, "בזמן שבית המקדש קיים מזבח מכפר על אדם ועכשיו שאין בית המקדש קיים שולחנו של אדם מכפר עליו" (בבלי מנחות צו, ע"א). כל אלה והיחסים הראויים והחומלים שבין בני האדם משמשים מעין מקדש מעט. אף אחד משלושת הבתים הללו אינו מרשים ונשגב כ"בית הגדול והקדוש" אבל הם ממששים ובני קיימא.

רבי יהושע, המורה הנבון, שהוכיח את הפרושים וטען בפניהם שהחיים (ומנעמייהם) צריכים להימשך גם אחרי החורבן, למד זאת בעצמו מרבן יוחנן בן זכאי, רבו. מסופר על שניהם שהילכו בירושלים, וכשרבי יהושע ראה את המקדש חרב, קרא: "אוי לנו על ביהמ"ק שהוא חרב. מקום שמתכפרין בו עוונותינו", בן זכאי ענה לו מיד: "בני, אל ירע לך שהרי יש לנו כפרה אחרת שהיא כמותו. ואי זה? זה גמילות חסדים!" (אדר"י, נו"ב ט, 21). יחסים הוגנים ועדינים בין אדם לחברו שווים למה שאפשר המקדש וקורבנותיו. במקרים אחדים, הלכו חז"ל צעד נוסף, והדגישו את עדיפות ההתנהגות הראויה על פני עבודת הקורבנות, וכך בדבריו של האמורא הארץ ישראל, רבי יהושע בן לוי:

בזמן שבית המקדש קיים אדם מקריב עולה - שכן עולה בידו, מנחה - שכן מנחה בידו. אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולו. שנאמר: 'זָבַחַי אֱלֹהִים רִיחַ נְשִׁבָּחָה' (תהלים נא, ט). ולא עוד אלא שאין תפלתו נמאסת. שנאמר: 'לֵב-נְשִׁבָּר וְנִדְבָּקָה אֱלֹהִים לֹא תִבְדָּח' (שם). (בבלי סנהדרין מג, ע"ב)

הענווה שווה לדברי רבי יהושע בן לוי להקרבת הקרבנות כולם והתפילה אף עדיפה עליהם. לדידם של חז"ל חורבן המקדש לא ביטא את סיום הקשר בין שמיים וארץ, ובין הקב"ה ועמו. הקשר מצא ביטויים אחרים - תלמוד תורה, גמילות חסדים, חיי משפחה, תשובה ותפילה.² אדרבה, במדרשים אחדים, חורבן המקדש נתפש

